पठतु संस्कृतम्

शिक्षा

अष्टम-पाठः

सूक्तिः

वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ।

पदविभागः

वृत्तेन, हि, भवति, आर्यः, न, धनेन, न, विद्यया

अन्वयः

आर्यः वृत्तेन हि धनेन विद्यया न भवति।

तात्पर्यम्

कश्चन मनुष्यः सत्पुरुषः अस्ति वा? अस्य प्रमाणं मनुष्यस्य आचरेण एव वक्तुं शक्यते । सः धनिकः अथवा पण्डितः भवेत् चेत् अपि समाचारेण विना एतस्मिन् आदरं न भवति ।

सूक्तिः

वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ।

व्याकरणांशाः

क्रिया - भवति
प्रथमा - आर्यः
तृतीया - धनेन, विद्यया, वृत्तेन
अव्ययम् - हि, न

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ?

पदविभाग:

आयुः, वर्षशतम्, नृणाम्, परिमितम्, रात्रौ, तदर्धम्, गतम्, तस्य, अर्धस्य परस्य, च, अर्धम्, अपरम्, बालत्ववृद्धत्वयोः, शेषम्, व्याधिवियोगदुःखसहितम्, सेवादिभिः, नीयते, जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे, सौख्यम् कुतः, प्राणिनाम्

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ?

सन्धिः

आयुः + वर्षशतम् = विसर्गः रेफः
तत् + अर्धम् = जश्त्व सन्धिः
तस्य + अर्धस्य = सवर्णदीर्घः
च + अर्धमपरम् = सवर्णदीर्घः
सेवादिभिः + नीयते = विसर्गः रेफः

अनुस्वार सन्धिः

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते।
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्?

सामान्यार्थः

The life span of men is one hundred years and half of it is spent as nights (in sleeping). Half of the remaining (25 years) is spent in childhood and old age and the remaining 25 years are spent in fighting diseases, separation, miseries and service, Further, the expectancy of life is extremely unstable like the waves generated in water. So where is the happiness in the life of all living beings ?

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम्	- गतम्, नीयते
प्रथमा	- आयुः, वर्षशतम्, परिमितम्, तदर्धम्, अपरम्, अर्धम्, शेषम्, व्याधिवियोगदुःखसहितम्, सौख्यम्
तृतीया	- सेवादिभिः
षष्ठी	- नृणाम्, तस्य, अर्धस्य, परस्य, प्राणिनाम्
सप्तमी	- रात्रौ, बालत्ववृद्धत्वयोः
अव्ययम्	- च, कुतः

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते।
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्?

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

	परिमितम् अस्ति	कृतपरिणाम् अस्ति
किं परिमितम् अस्ति ?	आयुः	जीवनकालः
कियत् आयुः परिमितम् ?	वर्षशतम्	शतसंवत्सरम्
केषाम् आयुः?	नृणाम् आयुः	नराणाम्
	गतम्	यातम्
कियत् आयुः गतम्?	तदर्धम्	पञ्चाशत् वर्षाणि
कुत्र अर्धं गतम्?	रात्रौ	निशायां/शयनकाले

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते।
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्?

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

पुनः कियत् आयुः गतम्?
कस्मिन् तस्यार्धम्?
कयोः अपरमर्धं गतम्?

किं नीयते?
कैः शेषं नीयते?
पुनः कीदृशं शेषं नीयते?

तस्य परस्य अर्धस्य	शिष्टस्य पञ्चाशत् वर्षस्य
अपरमर्धम्	पञ्चविंशतिः वर्षाणि
बालत्ववृद्धत्वयोः	शैशव-वार्द्धक्ये
नीयते	प्राप्ते
शेषम्	अविष्टानि वर्षाणि
सेवादिभिः	परिचर्यादिभिः
व्याधिवियोगदुःखसहितम्	रोगैः, विहरेण, दुःखेन वा युक्तं

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते।
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्?

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कुतः? कुत्र अस्ति
किं कुतः?
केषां सौख्यं?
कीदृशे इति ?

सौख्यम्
प्राणिनाम्
जीवे वारितरङ्ग-चञ्चलतरे

आनन्दः
जीवनं
जीवने जलस्य ऊर्मिभ्यः
अपि चञ्चलतरे इति

सुभाषितम् - 1

आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितं रात्रौ तदर्धं गतं।
तस्यार्धस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।
शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते।
जीवेवारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम्?

अन्वय:

नृणाम् आयुः वर्षशतं परिमितम् (अस्ति)। तदर्धं रात्रौ गतम्। तस्य परस्य अर्धस्य अपरमर्धं बालत्ववृद्धत्वयोः गतम्। व्याधिवियोगदुःखसहितं, सेवादिभिः च शेषं नीयते। जीवे वारितरङ्ग-चञ्चलतरे प्राणिनां सौख्यं कुतः?

तात्पर्यम्

मनुष्यस्य जीवनस्य पूर्णायुः शतं वर्षाणि इति प्रसिद्धम् अस्ति। तस्मिन् पञ्चाशत् वर्षाणि निशाकाले गच्छन्ति। शिष्टेषु पञ्चाशत्सु वर्षेषु अर्धं (पञ्चविंशतिः वर्षाणि) शैशवे वार्द्धक्ये च गच्छतः। शिष्टभागः परिचर्याप्रभृतिभिः रोग-विरह-दु:खसहितं प्राप्यते। जीवनं जलतरङ्गेभ्यः अधिकं चञ्चलम् अस्ति। एवं सति मनुष्याणाम् आनन्दं कथं लभ्यते?

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

आयुः	- स. नपुं. प्र. ए.
वर्षशतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
नृणां	- ऋ. पु. ष. ब.
परिमतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
रात्रौ	- इ. स्त्री. स. ए.
तदर्धम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
गतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
तस्य	- द. नपुं. ष. ए.
अर्धस्य	- अ. नपुं. ष. ए.
च	- अव्ययम्

सुभाषितम् - 1

व्याकरणांशा:

अर्धम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
अपरम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
बालत्ववृद्धत्वयोः	- अ. नपुं. स. द्वी.
शेषम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
व्याधिवियोगदुःखसहितम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
सेवादिभिः	- इ. नपुं. तृ. ब.
नीयते	- नी धातुः लट्-लकारः प्र. ए.
जीवे	- अ. पु. स. ए.
वारितरङ्गचञ्चलतरे	- अ. पु. स. ए.
सौख्यं	- अ. नपुं. प्र. ए.
कुतः	- अव्ययम्
प्राणिनाम्	- न. पु. ष. ब.

सुभाषितम् - 2

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ।
नवधनमधुपानभ्रान्त सर्वेन्द्रियाणाम्
अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।।

पदविभाग:

फलम्, अलम्, अशनाय, स्वादु, पानाय, तोयम्, क्षितिः, अपि, शयनार्थम्, वाससे, वल्कलम्, च, नवधनमधुपानभ्रान्त-सर्वेन्द्रियाणाम्, अविनयम्, अनुमन्तुम्, न, उत्सहे, दुर्जनानाम्

सुभाषितम् - 2

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
क्षितिरपि शयनार्थं वाससे वल्कलं च ।
नवधनमधुपानभ्रान्त सर्वेन्द्रियाणाम्
अविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ।।

सन्धि:

क्षितिः+ अपि	=	विसर्गः रेफः
सर्व + इन्द्रियाणाम्	=	गुण-सन्धिः
न + उत्सहे	=	गुण-सन्धिः
तोयम् + क्षितिः	=	अनुस्वार-सन्धिः
शयनार्थम् + वाससे	=	अनुस्वार-सन्धिः
वल्कलम् + च	=	अनुस्वार-सन्धिः

सुभाषितम् - 2

सामान्यार्थः

Fruit is enough for food, water is enough as a delicious drink, ground is enough to sleep on and a bark of a tree serves as covering for the body. I have no enthusiasm to suffer improper conduct of wicked persons whose sense organs are disoriented by drinking the wine of freshly acquired wealth". These are the poet's words allegorical to that of a saint or noble person.

वाक्यविश्लेषणम्

क्रियापदम् - उत्सहे (अस्ति)
प्रथमा - फलम्, तोयम्, स्वादु, क्षितिः, वल्कलम्, शयनार्थम्
द्वितीया - अविनयम्
चतुर्थी - अशनाय, पानाय, वाससे
षष्ठी - नवधनमधुपानभ्रान्त-सर्वेन्द्रियाणाम्, दुर्जनानाम्
अव्ययम् - अलम्, अपि, च, न, अनुमन्तुम्

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

	न उत्सहे	न इच्छामि
किं न उत्सहे ?	अनुमन्तुम्	अनुमोदनं कर्तुं
किम् अनुमन्तुम् ?	अविनयम्	अहङ्कारम्
केषाम् अविनयम् ?	दुर्जनानाम्	दुष्टानां
कीदृशानां दुर्जनानां?	नवधनमधुपानभ्रान्तसर्वेन्द्रियाणाम्	
	ये नवां सम्पत्तिं प्राप्य, मदिरां पीत्वा च प्रमाद्यन्ति तेषाम्	

	अलम् (अस्ति)	पर्याप्तम् अस्ति
किं अलम् (अस्ति)?	फलम्	
कस्मै फलम्?	अशनाय	खादितुम्
पुनः किम् अलम् (अस्ति)?	तोयम्	जलम्
कीदृशं तोयम्?	स्वादु	रुचिकरम्

सुभाषितम् - 2

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

कस्मै अलम् (अस्ति)?	पानाय	पातुम्
पुनः किम् अलम् (अस्ति)?	क्षितिः	भूमिः
कस्मै अलम् (अस्ति)?	शयनार्थम्	शयितुम्
पुनः किम् अलम् (अस्ति)?	वल्कलम्	तरुत्वक्
कस्मै अलम् (अस्ति) ?	वाससे	धर्तुम्

सुभाषितम् - 2

अन्वय:

अशनाय फलम् अलम् (अस्ति), पानाय स्वादु तोयम् (अलम् अस्ति),
शयनार्थम् अपि क्षितिः (अलम् अस्ति), वाससे च वल्कलम् (अलम् अस्ति)।
(अतः) नवधनमधुपानभ्रान्त-सर्वेन्द्रियाणां दुर्जनानाम् अविनयम् अनुमन्तुं न उत्सहे।

तात्पर्यम्

खादितुं केवलं फलम् एव आवश्यकम्। पातुं रुचिकरं जलम् एव पर्याप्तम्।
शयितुं स्थलं (भूमिः) अस्ति। धर्तुं तरुत्वग् वस्त्रम् अस्ति।
ये नूतन धनवन्तः भवन्ति, मदिरां पीत्वा प्रमाद्यन्ति च,
एतेषां दुराचारणस्य अनुमोदनं कर्तुं न इच्छामि" इति कविः कथयति।

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

फलम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
अलम्	- अव्ययम्
अशनाय	- अ. नपुं. च. ए.
स्वादु	- उ. नपुं. प्र. ए.
पानाय	- अ. नपुं. च. ए.
तोयम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
क्षितिः	- इ. स्त्री. प्र. ए.
अपि	- अव्ययम्
शयनार्थम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
वाससे	- स. नपुं. च. ए.
वल्कलम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
च	- अव्ययम्

सुभाषितम् - 2

व्याकरणांशा:

नवधनमधुपानभ्रान्त-सर्वेन्द्रियाणाम्	- अ. नपुं. ष. ब.
अविनयम्	- अ. पु. द्वि. ए.
अनुमन्तुम्	- अव्ययम्
न	- अव्ययम्
उत्सहे	- सह् धातुः उत् उपसर्गः लट्-लकार: उ. ए.
दुर्जनानाम्	- अ. पु. ष. ब.

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

[a]शरत्कालस्सन्निहितः[1] । भूमिर्धान्यसमृद्ध्या[2] पूर्णा अभवत् । नदीनां सरोवराणाञ्च[3] जलं निर्मलमभवत् । गगनतले पक्षिसमूहो[4] मधुरङ्गानम्[5] अकरोत् । सुगन्धो[6] मारुतः मन्दं [b]मन्दं प्रावहत् । दिशः प्रसन्नाः ।

अर्जुनः इन्द्रकीलपर्वतं प्राप्तः । यक्षः उक्तवान् – ''अर्जुन ! शस्त्रं धृत्वा [c]तपस्यां कुरु । तपसो[7] मध्ये विघ्ना[8] भवन्त्येव[9] । तथापि[10] तदनन्तरं कल्याणं भविष्यति । अत[11] इन्द्रियचापलं परित्यज । शिवस्तव[12] सन्तापं परिहरतु । इन्द्रो[13] लोकपालाश्च[14] तपस्सिद्धये सहाया[15] भवन्तु ।'' एवम् आशीर्वादं कृत्वा यक्षः स्वस्थानं गतः ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

अर्जुनः इन्द्रकीलपर्वतेऽवसत्[16] । । पर्वतसमीपे गङ्गानदी प्रवहति । स[17] प्रदेशोऽतीव[18] रमणीय[19] आसीत् । तथा वृक्षा[20] [d]भ्रमरैरावृताः[21] । पक्षिणो[22] मधुरनादेन [e]कूजन्ति । प्रायस्ते[23] अर्जुनाय जयघोषं [f]कुर्वन्तीव[24] । तत्र [g]कलहंसाः गङ्गाजले तरन्ति । तदपि दृश्यं बहु मनोहरम् । एवं रम्यं दृश्यम् अर्जुनो [25]दृष्टवान् ।

पर्वतस्य परिसरः प्रशान्तः । अर्जुनस्तत्र[26] तपस्यामारब्धवान् । सर्वाणीन्द्रियाणि[27] स्वाधीनानि कृतवान् । कठिनं तप[28] एव आचरितवान् । तथापि[29] तपोऽनुष्ठानेन तेन खेदो[30] नानुभूतः[31] । तपसः प्रभावेण तस्य शरीरमुज्ज्वलमभवत् । शरीरकान्तिः सर्वत्र प्रसृता [h] । अर्जुनस्य तपः

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

प्रभावयुतं[1] जातम् । तत्र वने क्रूरमृगा[32] अपि हिंसाकार्यं [j]पर्यत्यजन् । वृक्षाः [k]पल्लवैस्समृद्धा[33] अभवन् । आकाशः अपि निर्मलः अभवत् । भूतलमपि [l]धूलिकणरहितञ्जातम्[34] ।

अर्जुनस्य तपोवैभवेन वनचराणां[m] कष्टञ्जातम्[35] । आहारविहारेषु क्लेशोऽनुभूतः[36] । ते सर्वे इन्द्रसमीपं गताः । अर्जुनस्य तपोविचारं तस्मै निवेदिवन्तः । इदं श्रुत्वा इन्द्रो[37] हृष्टः । किन्तु सः सन्तोषं न प्रकटितवान् । [38]सोऽर्जुनस्य परीक्षां कर्तुम् इष्टवान् । इन्द्रः अर्जुनस्य तपोभङ्गं कर्तुम् अप्सरसां [n]सकाशे उक्तवान् – ''कटाक्षपातैः[o] अर्जुनस्य वशीकरणं कर्तव्यम् । शापभयं मास्तु'' इति । अप्सरसः प्रस्थिताः । ताः [39]विविधै-र्भूषणैर्विभूषिताः[40] । तपोविघ्नार्थं ताः [41]उच्चैर्वार्तालापं कृतवत्यः । हाव-भावान् प्रदर्शितवत्यः । किन्तु अर्जुनो[42] न विचलितः । स[43] जितेन्द्रियः । अतस्तासां[44] चेष्टा[45] विफला[46] जाताः । ताः स्वस्थानं प्रतिनिवृत्ताः ।

काव्य-कथा - किरातार्जुनीयम्

प्रश्नाः

१. अर्जुनः कुत्र अवसत् ?

२. तपसः प्रभावेण किम् अभवत् ?

३. वनचराणां कष्टं किमर्थं जातम् ?

४. इन्द्रः अप्सरसः किम् उक्तवान् ?

५. अप्सरसां चेष्टाः किमर्थं विफलाः जाताः ?

श्लोक: - 1

अ. The five chaste women

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मण्डोदरी तथा ।
पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ।।

If a man remembers the five chaste women - Ahalya, Droupadi, Sita, Tara and Mandodari every day, his sins are destroyed.

श्लोक: - 2

मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्किर्नमोऽस्तु ते ।।

O Lord ! I salute you who has taken ten incarnations viz. मत्स्यः (fish), कूर्मः (tortoise), वराहः (boar), नरसिंहः (a man lion), वामनः, श्रीरामः, परशुरामः, कृष्णः, बुद्धः and कल्किः.